

PRIJUNGIAMASIS RYŠYS SOVIETŲ OKUPACIJOS LAIKŲ LIETUVIŲ SINTAKSĖS DARBUOSE

ESMINIAI ŽODŽIAI: prijungimas, derinimas, valdymas, šliejimas, Vytautas Ambrazas, Jonas Balkevičius, Pranas Gailiūnas, Zelma Dumašiūtė, Česys Grenda, Bronius Kalinauskas, Vitas Labutis, Vytautas Sirtautas, Juozas Žiugžda.

ANOTACIJA

Straipsnyje apžvelgiama, kaip sovietų okupacijos laikais, maždaug nuo XX a. vidurio iki 9-ojo dešimtmečio galo, lietuvių sintaksės darbuose aprašomi prijungimo būdai. Pradedama nuo Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikos* (1945), o baigiama Vytauto Sirtauto ir Česio Grendos vadovėliu aukštosioms mokykloms *Lietuvių kalbos sintaksė* (1988). Nagrinėjamos prijungimo būdų sampratos, apibrėžimai ir jų taikymas aprašant žodžių tarpusavio santykius, žodžių junginius, apibūdinant sakinio dalis.

ABSTRACT

The article analyses, how the types of syntactic relations are described in the works on Lithuanian syntax, during the Soviet occupation, during the years between the middle of the 20th century and the end of eighties. The investigation opens with the *Grammar of the Lithuanian language* (1945) by Juozas Žiugžda and ends with manual for higher schools *Syntax of the Lithuanian language* (1988) by Vytautas Sirtautas and Česys Grenda. The concept and definition of subordination types and their application when describing relations between words, word groups and sentence parts are taken into account.

IVADAS

Šia apžvalga tęsiamas sintaksinių ryšių aprašymo lietuvių kalbotyroje tyrimas, pradėtas ankstesnėmis autoriaus publikacijomis: *Sintaksinis veiksnio ir tari- nio ryšys: sampratos kaita* (Judžentis 2020) ir *Prijungiamasis ryšys lietuvių sintaksės darbuose (XX a pirmoji pusė)* (Judžentis 2021).

Išnagrinėjus XX a. pirmos pusės lietuvių sintaksės darbus, nustatyta, kad juose kalbama tik apie dvi prijungimo rūšis – derinimą ir valdymą, nors dažnai jos dar nesuvokiamos kaip prijungimo (ar priklausymo) atmainos (Judžentis 2021). Derinimas minimas visuose to laikotarpio lietuvių sintaksės darbuose, juose kalbama apie veiksnio ir tarinio derinimą, pažyminio derinimą su pažymimuoju žodžiu. Valdymas retai kada suvokiamas kaip sintaksinis ryšys. Dažniausiai jis arba visai neminimas, arba minimas tik kalbant apie papildinių rūšis.

Nagrinėto laikotarpio darbams būdinga sintaksinių ryšių neskirti nuo jų morfologinės raiškos (derinama gimine, asmeniu, skaičiumi; valdomi linksniai). Be to, ypač valdymo atveju, sintaksinė žodžių ryšio prigimtis neskiiriama nuo jo semantinio pagrindo (linksniai yra reikalaujami).

Šiame straipsnyje, aiškinantis, kaip susidarė dar ir dabar tebevyraujanti trijų prijungimo atmainų – derinimo, valdymo ir šliejimo – sistema, apžvelgiami reikšmingesni sovietų okupacijos laikų straipsniai, mokykliniai ir aukštųjų mokyklų vadovėliai, monografijos ir akademinės gramatikos. Pradedama nuo Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikos* (1945), o baigiama Vytauto Sirtauto ir Česio Grendos vadovėliu aukštosioms mokykloms *Lietuvių kalbos sintaksė* (1988).

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą ir daugeliui lietuvių kalbininkų pasitraukus į Vakarus, lietuvių kalbotyra, kaip ir visa tauta, išgyveno sunkius laikus. Likusiems mokslininkams teko prisitaikyti prie okupacinių gyvenimo ir mąstymo sąlygų, prie naujosios ideologijos nuostatų. Neilgai trukus, lietuvių sintaksės mokslui taip pat teko prisiderinti prie rusų kalbos sintaksės reiškinių aprašymo ir aiškinimo tvarkos. Paradoksalu, tačiau Nepriklausomos Lietuvos sintaksės mokslo tradicijas okupuotoje Lietuvoje palaikė ir taip šio mokslo gyvavimą mokykloje tarsi pratęsė vienas iš okupacinio režimo ideologų J. Žiugžda.

Prireikė maždaug dviejų dešimtmečių, kad lietuvių kalbotyra perimtų rusų kalbininkų sintaksinių ryšių apibrėžimus ir skirstymą. Šį darbą pradėjo bene Bronius Kalinauskas, tačiau vidurinėms mokykloms jį pritaikė Pranas Gailiūnas, o aukštosioms – Jonas Balkevičius. Taip lietuvių kalbotyroje septintojo dešimtmečio viduryje išgalėjo trinaris sintaksinių ryšių skirstymas. Atrodo, kad B. Kalinauskas, remdamasis daugiausia rusų kalbininkų darbais, lietuvių kalbotyroje bus išgarsinęs ir žodžių junginių tyrimo bei aprašymo kryptį. Vėliau ją perėmė ir daugiausia išplėtojo Vitas Labutis ir akademinės lietuvių kalbos gramatikos. Ši tema buvo gyva iki

pat XX a. galo. Kita sintaksės tyrimų ir aprašymo kryptis, perimta iš Nepriklausomos Lietuvos laikų, – sakinio dalys. Ją toliau daugiausia plėtojo Vytautas Sirtautas. Sakinio dalys nagrinėjamos, dėl jų lietuvių kalbotyroje ginčijamasi iki šiol.

Sintaksiniai ryšiai autoriaus suvokiami kaip semantiniais santykiais besiremiantis sintaksės lygmens reiškiny, dažniausiai reiškiamas morfologinėmis formomis. Skiriamos dvi prijungimo atmainos – valdymas (komplementavimas) ir apibūdinimas (modifikavimas). Valdymu vadinamas toks sintaksinis ryšys, kai vienas žodis dėl prasmės reikalauja kito žodžio. Toks ryšys, kai nei reikšmės, nei sintaksės požiūriu joks papildymas žodžiui nėra būtinas, tačiau jis su tuo žodžiu sintaksiškai yra susijęs, vadinamas apibūdinimu. Sintaksinius ryšius siūlau griežtai skirti nuo jų gramatinės raiškos. Skiriamos dvi tokios raiškos rūšys – linksnio formos parinkimas ir derinimas. Pirmuoju atveju priklausomojo žodžio forma parenkama pagal pagrindinio žodžio sintaksines ir semantines savybes. Antruoju atveju vieno žodžio forma parenkama pagal morfologinius kito, semantiškai susijusio, žodžio požymius.

Apžvalgos tikslas – paieškoti vienu pagrindinių XX a. lietuvių sintaksės sąvokų ištakų, pasižiūrėti, kaip susidarė dar ir dabar tebevyraujanti sintaksinių ryšių samprata. Išsikėlus tokį tikslą, savaime aiškėja ir uždaviniai: aprašyti kiekvieno sintaksės veikalo skiriamus sintaksinius ryšius, palyginti juos su aprašomais ankstesniuose (perimamumo atžvilgiu) ir vėlesniuose (galimo poveikio atžvilgiu) darbuose, išryškinti numanomą teorinių pagrindų kilmę. Taip pat norima pažiūrėti, kaip XX a. viduryje lietuvių kalbotyrai sekėsi atriboti semantikos, sintaksės ir morfologijos aprašymo bei nagrinėjimo lygmenis.

Darbo metodai įprasti panašaus pobūdžio darbams. Iš pradžių atskirai aptariamas kiekvienas iš apžvelgiamųjų darbų, po to jis lyginamas su ankstesniais ir vėlesniais darbais, siekiant nustatyti jo vietą sintaksės teorijos raidoje, pagaliau metamas bendresnis žvilgis į tiriamojo laikotarpio darbus, išskiriamos sintaksinės minties raidos ypatybės, teorinių pagrindų kaitos polinkiai.

Straipsnį, be įvado, sudaro šie skyriai: *Nepriklausomos Lietuvos sintaksės mokslo tradicijų tąsa ir rusiškojo sintaksinių ryšių skirstymo perėmimas, Sintaksiniai ryšiai kaip žodžių junginių sudaromasis pamatas ir Sintaksiniai ryšiai kaip sakinio dalių savybė*. Straipsnis baigiamas apibendrinimu.

1. NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS SINTAKSĖS MOKSLO TRADICIJŲ TAŠA IR RUSIŠKOJO SINTAKSINIŲ RYŠIŲ SKIRSTYMO PERĖMIMAS

Mokykloms skirtos **Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikos* 1945 m. leidime** sintaksiniai (arba žodžių) ryšiai – derinimas ir valdymas – aprašyti keliose vietose. Tiesa, sintaksiniais ryšiais jie nevadinami, laikomi semantinių žodžių tarpusavio santykių raiškos būdais.

Apie derinimą kalbama skyrelyje *Pagrindinių sakinių dalių derinimas* (Žiugžda 1945: 14–15). Jame pasakyta, kad grynasis tarinys arba sudurtinio ir suvestinio tarinio jungtis su veiksniu, išreikštu vardininko linksniu, derinama asmeniu ir skaičiumi. Be to, vardinė sudurtinio tarinio dalis su tokiu veiksniu derinama skaičiumi ir linksniu, tačiau gimine jie gali būti ir nesuderinti, pvz., *Šarka – paukštis*. Svarbu, kad tarinio vardinės dalies derinimas su veiksniu niekuo neskiriamas nuo grynojo tarinio ar suvestinio ir sudurtinio tarinio jungties derinimo su veiksniu.

Apie valdymą rašoma skyrelyje *Žodžių valdymo būdai* (Žiugžda 1945: 19–20). Pradedama nuo to, kad dažnai žodžiai valdo ne vieną linksnį, tačiau „iš tų valdymų galininko valdymas yra svarbiausias“, todėl toks valdymas vadinamas tiesioginiu. Jis yra „[V]isuomet būtinas todėl, kad to veiksmožodžio prasmė be galininko visuomet bus lyg nebaigtinė, neaiški“. Kitų linksnių valdymas vadinamas šalutiniu. Jis yra „[N]e visuomet būtinas todėl, kad to veiksmožodžio prasmė ir be minėtųjų linksnių, tik su galininko papildiniu, gali būti visai aiški, lyg baigtinė“. Tiesioginis valdymas nuo šalutinio skiriamas ne pagal linksnio žymėjimą, o pagal būtinumą. Štai būdvardis *pilnas* tiesiogiai valdo kilmininką, *palankus* – naudininką. Ir veiksmožodžiai, ir būdvardžiai tiesioginio valdymo gali ir visai neturėti, „[J]ie ir be papildinio esti pakankamai aiškūs“. Netiesioginiu valdymu vadinamas prielinksninis linksnių valdymas. Atkreipiamas dėmesys, kad valdyti gali ir kai kurie daiktavardžiai, skaitvardžiai, tam jiems nebūtina eiti tariniais. Trejopas valdymo skirstymas buvo lietuvių sintaksės mokslo naujiena. Jį perėmė Bronius Kalinauskas. Apie kokią nors trečią žodžių santykių atmainą šioje gramatikoje nekalbama.

***Lietuvių kalbos gramatikos* 1954 m. leidime** J. Žiugžda išplėtė ir pertvarkė skyrelį apie valdymą. Įtraukė į jį žinių apie žodžių ryšius, derinimą ir pavadino *Žodžių santykiavimas sakinyje. Derinimas ir valdymas* (Žiugžda 1954: 16–17). Autoriaus manymu, žodžių formomis reiškiami semantiniai santykiai: žodžius sakinyje „vienus su kitais riša jų reikšmė, o reikšmės

santykiai sakinyje reiškiasi jų formomis“. Skiriamos dvi žodžių santykių atmainos: „Žodžių savitarpio santykiavimo būdai yra du: žodžių derinimas ir žodžių valdymas.“ Taigi, derinimas ir valdymas suvokiami kaip žodžių semantinių santykių raiškos būdai.

Pateikti šių būdų apibrėžimai. „Žodžių derinimas yra toks žodžių santykiavimas, kur vienas žodis (būdvardis, skaitvardis, įvardis, dalyvis) visada gauna tokią formą, kokią turi kitas žodis (daiktavardis).“ Be to, pripažįstamas ir veiksmažodžių (tarinių) derinimas su įvardžiais (bet ne daiktavardžiais) reiškiamais veiksniais. „Žodžių valdymas sakinyje yra toks jų santykiavimas, kada vienas žodis gauna tokią formą (linksni), kokios kitas žodis reikalauja pagal reikšmę.“ Valdyti gali veiksmažodžiai ir kai kurie būdvardžiai. Taip pat kaip ir ankstesniuose gramatikos leidimuose skiriamas tiesioginis, šalutinis ir netiesioginis valdymas. Toks sintaksinių ryšių (tiksliau, semantinių santykių raiškos būdų) skirstymas ir aprašymas išliko ir 1960 m. išėjusiame šios gramatikos leidime (plg. Žiugžda 1960: 16–18).

Mokytojams skirtoje spaudoje tais pačiais metais buvo paskelbtas **Broniaus Kalinausko straipsnis *Žodis ir žodžių grupės sakinyje* (1954)**, kuriame užsimenama apie tris žodžių ryšių atmainas: derinimą, valdymą ir priešlijimą. Pastaroji atmaina lietuvių kalbotyroje minima bene pirmą kartą – tai nurodo ir pats autorius: „Apie priešlijimą lietuvių kalbos gramatikos vadovėliuose iki šiol nebuvo kalbama“ (Kalinauskas 1954: 18). Remiantis šalia šio ryšio pavadinimo *prišlijimas* nurodytu rusišku atitikmeniu *primykanije* ir panaudota literatūra, galima manyti, kad trinaris prijungiamųjų ryšių modelis į lietuvių kalbos sintaksės darbus buvo perimtas iš rusų kalbotyros. R. Vaskelaitė disertacijoje apie sintaksinių ryšių modelius lietuvių kalbotyroje gerokai atsargesnė: ji spėja, kad rusų kalbos sintaksės mokslas galėjo tik paremti trečio lietuvių kalbos žodžių ryšių tipo skyrimą (Vaskelaitė 2009: 69).

Derinimu B. Kalinauskas laiko esant „dviejų žodžių gramatinį santykiavimą, kai tie žodžiai vienas su kitu yra suderinti asmeniu, skaičiumi, linksmiu ar gimine“ (Kalinauskas 1954: 18). Straipsnio autoriaus (ar jo autoritetų) suvokiama sintaksinė reiškinių prigimtis – „žodžių gramatinis santykiavimas“, ji siejama su tam tikrų morfologinių formų reikšmių „suderinimu“. Iš išvardytų kategorijų matyti, kad derinamas, jo nuomone, gali būti ne tik būdvardis su daiktavardžiu, bet ir veiksmažodis su daiktavardžiu ar įvardžiu. Valdymu straipsnio autorius vadina tokį žodžių tarpusavio ryšį, kai „nuo vieno žodžio priklauso kito žodžio forma“ (Kalinauskas 1954: 18). Kaip matyti, apibrėžime taip pat remiamasi morfologine ryšio raiška, apie sintaksinę reiškinių prigimtį čia dar nekalbama. Priešlijimo apibrėžimo

straipsnyje nepateikiama, tik išvardijami jo atvejai (veiksmažodžio ir aplinkybinių žodžių, sakinio žodžių ir įterptinių žodžių, kreipinių, jaustukų, neiginio santykiai), kurie, R. Vaskelaitės nuomone, rodytų, kad prišlijimu „siekiama aprėpti tuos sakinio žodžius, kuriems nepripažįstamas ryšys su kitais žodžiais“ (Vaskelaitė 2009: 69).

Išsamiau sintaksiniai ryšiai (vadinami gramatiniais) aprašyti **Broniaus Kalinausko straipsnyje *Žodžių junginys kaip sintaksės objektas* (1961)**. Iš pradžių jie skirstomi į prijungiamuosius ir sujungiamuosius. Toliau prijungiamieji skaidomi į tris rūšis – derinimą, valdymą ir prišlijimą.

Žodžių derinimu laikomas „daiktavardžių, būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių, dalyvių prijungimas prie daiktavardžių, kur prijungtasis žodis įgyja jį prijungusio žodžio formas“ (Kalinauskas 1961: 31). Kaip matyti, kalbama tik apie daiktavardžių ir būdvardiškųjų žodžių derinimą. Nors minimi šiuo ryšiu susiję žodžiai, pats ryšys yra siejamas su jų morfologine raiška (gramatinėmis formomis). Skiriamas pilnasis derinimas (kai įgyjamos visos prijungusiojo žodžio formos) ir nepilnasis derinimas (kai įgyjamos tik kai kurios prijungusiojo žodžio formos).

Žodžių valdymu laikomas „toks vardažodžių prijungimas prie veiksmažodžių, kitų vardažodžių ir kai kuriųrieveiksmių, kur prijungtasis žodis įgyja tokias formas, kokių reikalauja jį prijungusio žodžio reikšmė“ (Kalinauskas 1961: 31). Šiame apibrėžime taip pat remiamasi ryšio siejamų žodžių kalbos dalimis. Ryšio pobūdis perteikiamas jo raiška, kurią lemianti pagrindinio žodžio reikšmė (o ne gramatinės ypatybės). Formalusis kriterijus apibrėžime gerokai per platus: valdymas reiškiamas priklausomojo žodžio linksniu, kuris yra tik viena iš formos dedamųjų.

Kaip ir J. Žiugždos gramatikose, skiriamas trejopas žodžių valdymas: tiesioginis, šalutinis ir prielinksninis (arba netiesioginis). Tiesioginiu laikomas tokių vardažodžių linksnių prijungimas, kurie valdančiajam žodžiui „pagal reikšmę yra būtinai reikalingi, labiausiai įprasti, dažniausiai vartojami“ (Kalinauskas 1961: 31–32). Tiesiogiai valdomi gali būti galininko, kilmininko, naudininko ir įnagininko linksniai. Kai kurie veiksmažodžiai gali tiesiogiai valdyti du linksnius (pvz.: *prašyti, klausti*). Šalutinis valdymas – tai prijungimas tokių vardažodžių linksnių, „kurie tiems valdantiems žodžiams pagal reikšmę nėra būtini, yra tik antraeiliai“ (Kalinauskas 1961: 32). Šis apibrėžimas prieštariauja autoriaus pateiktai valdymo apskritai sampratai: juk valdymas skiriamas pagal pagrindinio junginio žodžio reikšmės keliamą reikalavimą, kurį patenkina priklausomojo žodžio forma... Toliau išvardijama nemažai veiksmažodžių (pvz.: *eiti kelių, lūžti obuoliais, gulėti*

valandą) ir daiktavardžių (pvz.: *dėdės pasaka, rugių sėjimas, mokslo žmogus, šilko skarelė; mergaitė šviesiomis kasomis*) šalutinio valdymo pavyzdžių. Pagaliau, prielinksninis, arba netiesioginis, valdymas – tai linksnio valdymas per prielinksnį. Ne prielinksninių konstrukcijų valdymas, o būtent linksnių valdymas per tarpininką – prielinksnį. Nors pripažįstama, kad valdomo žodžio linksnis priklauso nuo prielinksnio... B. Kalinausko straipsnyje pateikiamas įdomus skyrelis apie prielinksninio ir neprielinksninio valdymo santykius, kuriame parodyta, kad kai kurie žodžiai gali būti valdomi ir vienu, ir kitu būdu, pvz.: *mirti badu* ir *mirti iš bado*.

Žodžių prišlijimu vadinamas „tik prasminiais ryšiais pagrįstas, su formų kaita nesusijęs žodžių prijungimo būdas“ (Kalinauskas 1961: 34). Apibrėžimas kelia abejonių dėl šios ryšio atmainos sintaksinio pobūdžio. Skiriamas pilnutinis ir dalinis prišlijimas. Pilnutiniu prišlijimu laikomi tokie atvejai, kai nekaitomi ar kaitomi žodžiai paaiškina tik vieną sakinio žodį. Daliniu prišlijimu vadinamas toks „žodžių tarpusavio santykiavimas, kur tas pats žodis vieno žodžio yra valdomas ar su juo suderintas, o prie kito žodžio prišlijęs“ (Kalinauskas 1961: 34). Pateikiami tokie pavyzdžiai: *Katrė atsikėlusį apsižvalgė; Gandras parlėkė linksmas; Prie angos šia puslenksčio stovi motina*. Matyti, kad tai, ką B. Kalinauskas vadina daliniu prišlijimu, vėliau lietuvių kalbotyroje buvo laikoma tiesiog šliejimu (vienu iš dvigubų ar dvilypių tarininio pažyminio sintaksinių ryšių) arba semantiniais tikslinimo (tikslinamosios aplinkybės) santykiais, o dalinio prišlijimo sampratos atsisakyta.

Toliau straipsnyje aptariamas žodžių sujungimas – ryšys, kuriuo susiję „lygiateisiai junginio nariai“ (Kalinauskas 1961: 35). Matome, kad net apibrėžime pavartotas vertinys iš rusų kalbos.

Po kelių metų pasirodžiusiame **Broniaus Kalinausko straipsnyje Žodžiai ir žodžių junginiai sakinyje (1963)** taip pat skiriami trys prijungimo būdai: derinimas, valdymas ir prišlijimas (Kalinauskas 1963: 5). Juos skirstydamas ir apibrėždamas, autorius kartoja savo ankstesniojo straipsnio apibrėžimus ir iš esmės seka Evdokijos Galkinos-Fedoruk parengta rusų kalbos gramatika (*Sovremennij russkij jazyk. Sintaksis*, Moskva, 1957, § 3).

Derinimu kaip ir ankstesniame straipsnyje laikomas tik tam tikroms kalbos dalims būdingas prijungimas prie daiktavardžių, kai „prijungtasis žodis įgyja jį prijungusio žodžio formą“, ir skiriamas pilnasis ir nepilnasis žodžių derinimas (Kalinauskas 1963: 5). Neminimas veiksmažodžio derinimas su veiksniu einančiu daiktavardžiu. Valdymo apibrėžimas taip pat sutampa su duotu ankstesniame straipsnyje apibrėžimu (Kalinauskas 1963: 6). Valdyti, B. Kalinausko nuomone, gali ne tik veiksmažodžiai, bet ir

vardažodžiai bei kai kurierieveksmiai. Skiriamas tiesioginis ir netiesioginis (t. y. prielinksninis) valdymas. Kaip matyti, neliko abejonių kėlusio šalutinio valdymo, išskirto ankstesniame straipsnyje.

Apibrėžiant priešliejimą, taip pat sekama ankstesniuojų straipsniu ir priešliejimu laikomas „tik prasminiais ryšiais pagrįstas, su formų kaita nesusijęs žodžių prijungimas“. Priešliejami gali būti ne tik nekaitomi, bet ir kaitomi žodžiai, tik „jie savo formos nekeičia“, t. y. jų forma nuo priešliejimo nepriklauso. Taip pat skiriami du priešliejimo būdai: pilnasis ir dalinis priešliejimas (Kalinauskas 1963: 9).

Tais pačiais metais išėjusiame **Zelmos Dumašiūtės straipsnyje *Dėl sakinio dalių ir jų tarpusavio santykių* (1963)** apibūdinant sakinio dalis atsižvelgiama ir į jų sintaksinius ryšius. Juos skirstydama, autorė rėmėsi čekų mokslininkų (pvz., P. Mrazeko) darbais. Skiriami trys pagrindiniai „reikšminių sakinio dalių santykiavimo“ tipai: predikacija, determinacija ir koordinacija (Dumašiūtė 1963: 237–248). Koordinaciją autorė susieja su sujungiamaisiais santykiais, o predikaciją ir determinaciją – su prijungiamaisiais. Predikacija laikomi „predikato (tarinio) santykiai su veiksmu“ (Dumašiūtė 1963: 242), o determinacija apimanti „objektinius (papildinio), atributinius (pažyminio) ir aplinkybinius santykius“ (Dumašiūtė 1963: 242–243). Determinacijos atvejais viena sakinio dalis „logiškai išplečia kurią nors kitą sakinio dalį (vienas žodis – kitą žodį) ir tuo būdu sudaro tam tikrus žodžių junginius“ (Dumašiūtė 1963: 243). Matyti, kad reikšminiai santykiai aiškiai neskiriami nuo sintaksinių, jie suplakami į viena (plg. determinacijos apibrėžimą).

Sintaksinius ryšius Z. Dumašiūtė skirsto pagal morfologinę raišką. Vieni, jos žodžiais tariant, sintaksiniai žodžių santykiai (valdymas ir derinimas) reiškiami priklausomųjų žodžių morfologine forma, jos reikalauja pagrindinis žodis. Kiti (šliejimas) – nereiškami. Šliejimas remiasi tik žodžių semantiniu santykiu (priklausomasis žodis susijęs su pagrindiniu tik reikšme), o jo morfologinė forma sintaksinio ryšio nereiškia, „lieka visai laisva“ (Dumašiūtė 1963: 243). Taigi, raiška priklausomojo žodžio morfologine forma yra pagrindinis šio sintaksinių ryšių skirstymo pamatas. Autorė daro išvadą: „<...> kurių nors žodžių morfologinės formos sąlygotumas rodo tik tam tikrus sintaksinius santykius [valdymą ir derinimą – A. J.] ir dėl to negali būti laikomas visų sintaksinių santykių kriterijumi“ (Dumašiūtė 1963: 243). Taigi, autorė sintaksiniais laiko ir tokius žodžių ryšius, kurie morfologijos priemonėmis nėra reiškiami, remiasi tik prasminiais žodžių santykiais.

Tuo pačiu metu išėjusioje aukštosios mokykloms skirtoje **Jono Balkevičiaus *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje* (1963)** trys žodžių pri-

jungimo būdai skirstomi panašiai kaip B. Kalinausko darbuose. Kaip su priklausomojo žodžio morfologine forma nesusijęs apibrėžiamas prišliejimas, net ir terminas toks pat: „Žodžių prišliejimas yra tik loginiais ryšiais pagrįstas, su formų kaita nesusijęs žodžių prijungimo būdas“ (Balkevičius 1963: 35). Prišliejami gali būti ne tik nekaitomi, bet ir kaitomi žodžiai. Kaip ir B. Kalinausko, skiriamas pilnutinis ir dalinis prišliejimas (Balkevičius 1963: 36). Derinimas ir valdymas susiję su priklausomojo žodžio formos kaita. Pagal tos sąsajos pobūdį ir skiriamas derinimas nuo valdymo. Žodžių derinimu vadinamas „toks linksniuojamųjų žodžių <...> prijungimas prie daiktavardžių, kur prijungtasis žodis įgauna jį prijungusio žodžio formas“ (Balkevičius 1963: 28). Matyti, kad derinimu J. Balkevičius laiko tik daiktavardžių ryšį su būdvardiškaisiais žodžiais. Kaip ir B. Kalinausko darbuose, skiriamas pilnasis ir nepilnasis derinimas (Balkevičius 1963: 28).

Žodžių valdymas apibrėžiamas kaip „toks daiktavardžių ir kitų linksniuojamųjų žodžių prijungimas prie veiksmažodžių, vardažodžių irrieveksmių, kur prijungtasis žodis įgauna tokią formą (linksnį), kokios pagal reikšmę reikalauja jį prijungęs žodis“ (Balkevičius 1963: 29). Tai tik kiek patikslintas B. Kalinausko apibrėžimas. Reikšminis reikalavimas neatskiriama susiejamas su formos (linksnio) valdymu. Kaip J. Žiugždos ir B. Kalinausko darbuose, skiriamos trys valdymo atmainos – tiesioginis, šalutinis ir prielinksninis (Balkevičius 1963: 29). Šalutinis valdymas – tai „prijungimas tokių vardažodžio linksnių, kurie valdančiam žodžiui pagal reikšmę nėra būtina reikalingi“ (Balkevičius 1963: 29). Toks valdymas būdingas ne tik veiksmažodžiams (pvz.: *Ten **dirbau** ilgesnį laiką; Mokiniai išvažiavo atostogų*), bet ir daiktavardžiams, kurie šalutiniu valdymu prisijungia kilmininku arba įnagininku reiškiamą pažyminį (pvz.: *Subraškejo sausų eglių **šakelės**; Būriavosi **vyrų** šventiškais drabužiais*). Šalutinio valdymo samprata perimta iš ankstesnių B. Kalinausko darbų. Matyti, kad šio skirstymo pagrindas yra sudėtinis. Visų pirma, valdymas pagrįstas semantiniu reikalavimu (derinamas žodis nėra pagrindinio žodžio reikalaujamas). Morfologinė valdomojo žodžio forma yra lemiamą pagrindinio žodžio kaip ir derinimo atveju, tik ji ne sutapdinama (bent iš dalies) su pagrindinio žodžio forma kaip derinimo atveju, o yra gaunama (parenkama). Ir trečia – išvardijamos valdyti galinčių žodžių kalbos dalys (skiriamos pagal reikšmę ir raišką).

Lietuvių kalbos sintaksės mokslo naujovės pagaliau, praėjus dešimtmečiui nuo jų paskelbimo B. Kalinausko straipsnyje, buvo perkeltos ir į vidurinėms mokykloms skirtą *Juozo Žiugždos Lietuvių kalbos gramatiką*. Ji atnaujinta, pasitelkus į pagalbą bendraautorį **Praną Gailiūną**. Man prieinamos

šios gramatikos 1969 m. laidos antraštiniame lape rašoma, kad tai jau antrasis vadovėlio leidimas. Pirmasis išėjo 1964 m. ir buvo Švietimo ministerijos Mokyklų mokslinio tyrimo instituto išbandytas mokyklose.

Vadovėlio paties pirmojo skyriaus *Sakininė kalbos sudėtis* ketvirtoji skirtis pavadinta *Žodžių jungimo būdai* (Gailiūnas, Žiugžda 1969: 7–8), – joje ir kalbama apie sintaksinius ryšius mūsų supratimu. Žinoma, autoriai *sintaksinio ryšio* termino nevartoja, kalba apie žodžių santykius. Šie santykiai, jų nuomone, sudaro žodžių junginių pagrindą: „<...> žodžių junginiai sudaromi, siejant žodžius pagal reikšmę, o reikšmės santykiai dažnai nusakomi ir žodžių formomis“ (Gailiūnas, Žiugžda 1969: 7). Tad kaip ir ankstesniuose *Gramatikos* leidimuose manoma, kad žodžių formomis tiesiogiai reiškiami (tiesa, ne visada) reikšminiai žodžių santykiai. Be to, jie skiriami tik žodžių junginių lygmenyje. Tai akivaizdus ano meto rusų gramatikos mokslo poveikis.

Skiriami trys (!) „žodžių junginių sudarymo būdai“.

Kiek pakeistas derinimo apibrėžimas: „Derinimas yra toks žodžių santykis sakinyje, kai priklausomasis žodis derinamas su pagrindiniu žodžiu skaičiumi, gimine ir linksniu arba asmeniu“ (Gailiūnas, Žiugžda 1969: 7). Jis remiasi junginio pagrindinio ir priklausomojo žodžių sąvokomis, kurios buvo apibrėžtos anksčiau. Tai padeda apibrėžiant išvengti derinamų kalbos dalių vardijimo (kaip buvo anksčiau). Toliau nurodoma, kurios abiejų junginio žodžių kategorijos derinamos, būtent: skaičius, giminė ir linksnis arba asmuo. Tai apibrėžime nauja. Iš išvardytų kategorijų matyti, kad kalbama apie būdvardiškųjų kalbos dalių derinimą su daiktavardžiais ir veiksmažodžių derinimą su įvardžiais bei daiktavardžiais. Tai patvirtinama duodamais pavyzdžiais. Pateiktam apibrėžimui prireikė pastabos: „Tik vienaskaitos ir daugiskaitos trečiojo asmens galūnės yra vienodos“ (Gailiūnas, Žiugžda 1969: 7–8).

Valdymo apibrėžimu nieko naujo nepasakoma, bet jis pritaikytas prie anksčiau apibrėžtų junginio pagrindinio ir priklausomojo žodžių sąvokų: „Valdymas yra toks žodžių santykis junginyje, kai pagrindinis žodis reikalauja vienokios ar kitokios linksnio formos“ (Gailiūnas, Žiugžda 1969: 8). Toliau parodyta, kad valdyti gali ne tik veiksmažodžiai ir jų neasmenuojamosios formos, bet ir „kai kurie būdvardžiai, kartais daiktavardžiai ir skaitvardžiai“.

Visai naujas dalykas šioje gramatikoje yra trečios žodžių santykių rūšies – šliejimo skyrimas: „Šliejimas yra toks žodžių santykis junginyje, kai priklausomasis žodis siejamas su pagrindiniu žodžiu tik pagal prasmę, jo galūnė (forma) nekinta.“ Kaip būdingas šliejimo pavyzdys nurodomas veiksmažodžio ir prieveiksčio santykis. Skirsnis *Pagrindinių sakinio dalių derinimas*

beveik nesiskiria nuo 1945 m. leidime aprašyto, tik pridėta, kad „[T]ariniai, išreikšti bendratimi arba bevarde gimine, su veiksniais nederinami (bendraties ir bevardė giminė nekaitomi)“ (Gailiūnas, Žiugžda 1969: 21).

Taigi, mokyklinė gramatika prie trijų žodžių santykių rūšių sistemos perėjo tik 1964 m. Tai, ko gero, susiję su J. Žiugždos bendraautorio P. Gailiūno, dirbusio ano meto Švietimo ministerijoje, teorinėmis nuostatomis. Sintaksinių ryšių samprata iš esmės liko nepakitusi (tai žodžių prasminių santykių raiškos būdai), tačiau sintaksiniai ryšiai susieti su žodžių junginiais.

Nagrinėjamojo laikotarpio prijungiamųjų sintaksinių ryšių tyrimus sąlygiškai galima skirti į dvi kryptis: vienuose darbuose jie apibūdinami kaip sakinio dalių ypatybė, o kituose aprašomi kaip žodžių junginių sandaros pamatas. Laikotarpio pabaigoje matyti abiejų tyrimo kryptių suliejimo pastangų.

2. SINTAKSINIAI RYŠIAI KAIP SAKINIO DALIŲ YPATYBĖ

Visą okupacijos laiką buvo ryški tyrimų kryptis, sintaksinius ryšius siejanti su sakinio dalių samprata. Ji tęsė ir tikslino iš Nepriklausomos Lietuvos paveldėtus sakinio dalių tyrimus. Šiai kryptčiai priskirtinos jau aptartos mokyklinės J. Žiugždos gramatikos. Daugiausia šioje srityje nuveikė Vytautas Sirtautas.

Vytauto Sirtauto disertacijoje *Veiksmazodinis tarinys dabartinėje lietuvių kalboje, apgintoje 1969 m.* (išleista 2019 m.), aptariama tik viena sintaksinių ryšių atmaina – derinimas. Tuo pačiu terminu vadinamas tiek būdvardžių taikymas su daiktavardžiais, tiek veiksniumi ir tariniu einančių žodžių sintaksinis ryšys.

Veiksniu ir tariniu (abu jie laikomi pagrindinėmis sakinio dalimis) derinimas V. Sirtauto disertacijoje detalai nenagrinėjamas, tik pabaigoje pateikta šiek tiek svarstymų, atskleidžiančių „tipines lietuvių kalbos PSD [pagrindinių sakinio dalių] derinimo tendencijas“ (Sirtautas 1969 [2019]: 325). Penktame disertacijos skyriuje *Dėl veiksmazodinio tarinio derinimo* autorius nurodo vienpusį būdvardžių derinimo su daiktavardžiais pobūdį ir priešina jį abipusiam veiksnio ir tarinio derinimui. Užuoat apibrėžęs, kas yra derinimas, V. Sirtautas visų pirma atmeta tai, kas jis nėra. Derinimu nelaikomi tokie atvejai, „kai nėra ir negali būti derinimo idėjos, kadangi derinimo narys neturi formų (Aš **pokšt**)“ (Sirtautas 1969 [2019]: 316). Be to, „[N]etikslu ieškoti daugumoje daiktavardžių derinimo idėjos giminės atžvilgiu, kadangi tokie daiktavardžiai giminėmis nekaitomi, plg. *Vilkas yra žvėris*“ (Sirtautas 1969 [2019]: 316). Kita vertus, derinimu nelaikomi ir

tokie atvejai, „kai žodis, ir turėdamas atitinkamas formas, dėl kurių nors priežasčių nepritaikomas prie kito žodžio formų, pvz.: *Uogos sveika. Žirgeliai sukinkyta*“ (Sirtautas 1969 [2019]: 317). Kelis kartus pabrėžiamas nebūtinasis šių sakinio dalių ryšio pobūdis: „<...> veiksnio ir tarinio santykiams reikšti derinimas yra nors ir svarbi, bet ir nebūtina (fakultatyvinė) tų santykių manifestacija“ (Sirtautas 1969 [2019]: 318, 325, 327).

Iškeliami pagrindinių sakinio dalių derinimą lemiantys dalykai: „veiksnių sudėtis (vientisinis, sudėtinis, keli vienasrūšiai veiksniai), tarinio rūšis (veiksmazodiškas, daiktavardiškas, būdvardiškas), be to, jų valentingumas ir jų „formiškumas“ (formų turėjimas), kiek mažiau žodžių tvarka ir nuotolis (distancija)“ (Sirtautas 1969 [2019]: 320). Iš išvardytųjų būtent tarinio rūšis „iš esmės nulemia derinimo skirtybes“ (Sirtautas 1969 [2019]: 322). Spręsdamas, kieno – veiksnio ar tarinio – vaidmuo derinimo atžvilgiu svarbesnis, V. Sirtautas daro išvadą, kad „kaip tik veiksnys dažniausiai nulemia tarinio formas“ (Sirtautas 1969 [2019]: 325). Nurodomas derinimo vaidmuo kalboje: „<...> tai yra ryški pagrindinių sakinio dalių koreliatyviškumo, jų tarpusavio priklausomumo manifestacija“ (Sirtautas 1969 [2019]: 327).

1972 m. išspausdintame Vytauto Sirtauto straipsnelyje *Dėl derinimo sąvokos* derinimo apibrėžimo irgi nepateikiama, tik atkreipiamas dėmesys į kai kuriuos jo sampratos nenuoseklumus. Pagrindinių sakinio dalių abipusį taikymą autorius siūlo skirti nuo pažyminio derinimo su pažymimuoju žodžiu. Remiamasi ne vien šio taikymo laisvesniu pobūdžiu ar kitoniškumu (taikymo asmeniu), bet ir reiškiamu sintaksiniu ryšiu: „<...> derinimas, kaip žodžių prijungiamojo ryšio forma, iš viso netinka pagrindinių sakinio dalių sintaksiniams santykiams charakterizuoti, nes veiksnys ir tarinys susiję predikatinio ryšiu“ (Sirtautas 1972: 109). Pagrindinių sakinio dalių tarpusavio taikymą, remdamasis rusų kalbininkų darbais, V. Sirtautas siūlo ir vadinti kitaip: paralelizmu, korespondencija ar koordinacija (Sirtautas 1972: 109).

1976 m. išspausdintame Vytauto Sirtauto straipsnelyje *Dėl veiksnio ir tarinio santykių*, remiantis skirtingais tarinio (ar tarinių) ir pažyminio derinimo su keliais vienasrūšiais veiksniais polinkiais ir raiška, dar kartą siūloma abipusį veiksnio ir tarinio priklausymą laikyti „aukštesniojo lygmens sintaksiniais santykiais (predikatinio ryšiu, „interdependencija“) ir nepainioti jo su determinantų vienpusišku priklausymu (determinacija)“ (Sirtautas 1976a: 80).

Tais pačiais **1976 m. išėjusioje Vytauto Sirtauto mokomojoje priemonėje aukštosioms mokykloms *Sakinio dalys*** sintaksiniai ryšiai ap-

tariamais tik tiek, kiek reikia gvildenamais temais. Skyrelyje *Sintaksės problematika ir jos tyrinėjimas* pateikiamas paveikslas, pavadintas *Sakinio „aranžuote“* (Sirtautas 1976b: 13), ir jame sintaksiniai ryšiai suskirstomi į sujungimą, predikaciją, prijungimą ir „dvigubus santykius“ (prie pastarųjų priskiriamos „išskirtines sakinio dalys“, patikslinimas ir apozicija). Prijungimo ryšiai toliau suskirstomi į tris rūšis: derinimą, valdymą ir šliejimą. Valdymo skiriamos trys atmainos: tiesioginis (*matau jį*), netiesioginis (*pyksta ant jo*) ir šalutinis (*rašau jam*) valdymas. Deja, šiame paveiksle pavaizduotas sintaksinių ryšių skirstymas knygelėje neaptartas, nepaaiškintas. Kiek pakeistas paveikslas duodamas ir naujame knygelės leidime (Sirtautas 1981: 20), tik vietoj predikacijos jame yra susiejimas, o vietoj patikslinimo – patikslinamosios sakinio dalys.

Skyriuje *Sakinio dalių diferenciacijos bei identifikacijos kriterijai ir metodai* kaip vienas iš sakinio dalių skyrimo kriterijų nurodomi ir gramatiniai ryšiai. Tačiau jie plačiau neaptariami, tik pastebima, kad „predikatiniai, sujungtiniai ar prijungtiniai ryšiai būdingi vienoms ar kitoms sakinio dalims, pvz., aplinkybės dažniausiai šliejamos, pažyminiai – derinami“ (Sirtautas 1976b: 20). Dar pasergstima: „Tačiau čia taip pat tik terodomos būdingesnės tendencijos, o griežto dėsningumo nėra“ (Sirtautas 1976b: 20). Panašiai gramatinių ryšių kriterijus aprašytas ir vėlesniame knygelės leidime (Sirtautas 1981: 27). Šiame skyriuje, nurodant pagrindinius sakinio dalių pozicijos rodiklius, pasakyta ir abejotinų dalykų: kad veiksmui ir tariniui būdingas nepriklausymas (sintaksinis?), kad „veiksny (fakultatyviai) reikalauja pažyminio“, kad tariniui būdingas aplinkybių valdymas, kad papildinys ir aplinkybė gali reikalauti pažyminio (Sirtautas 1981: 33). Nurodydamas papildomuosius veiksnio ir tarinio pozicijos rodiklius, V. Sirtautas mini abi pusę derinimą – koordinaciją (Sirtautas 1976b: 24). Naujajame knygelės leidime šis skirsnis papildytas: „Veiksnių formos lemia tarinio formas <...>. Tuo būdu įrodome, kad sakinyje veiksnio pozicija reikšminga. Jis nėra tik tarinio „kairysis aktantas“ (Sirtautas 1981: 33).

Vytauto Sirtauto parengtoje mokomojoje priemonėje *Pagrindinių sakinio dalių derinimas* (1978) prijungiamasis ryšys skirstomas į derinimą, valdymą ir šliejimą. Mintis, kad derinimas yra ne sintaksinių santykių atmaina, o tik jų rodiklis, šmėsteli skyrelyje *V ir T derinimas kaip jų santykio rodiklis*: „Svarbus V ir T santykių rodiklis yra jų formų derinimas (koordinacija)“ (Sirtautas 1978: 57). Ta pati mintis matyti ir baigiamosiose pastabose: „Nors PSD [pagrindinių sakinio dalių] derinimas nėra būtina V [veiksnių] ir T [tarinių] sintaksinių santykių išraiška, tačiau, kada

jį egzistuoja, yra akivaizdi jų santykių manifestacija“ (Sirtautas 1978: 86). Vis dėlto ši mintis toliau nebuvo plėtojama.

V. Sirtautas ragino derinimą skirti nuo veiksnio ir tarinio santykių: „Didesnė painiava, kai derinimas, kaip prijungiamojo ryšio forma, sutapatinamas su predikatinio ryšiu. Vadinti derinimu („žodžių jungimo būdu“) ir *šitam mokiniui*, ir *saulė šviečia* <...> visai netiktų. Pastarojo jau ne tas žodžių jungimo būdas, o susijimas“ (Sirtautas 1978: 53–54). Derinimo ir susijimo, dabar jau vadinamų prijungiamuoju derinimu ir koordinacija, skirtumai V. Sirtauto apibendrinti 78 puslapyje pateiktoje lentelėje.

Suvokta ir vadinamojo silpnojo valdymo bei šliejimo atribojimo problema: „Valdymas nuo šliejimo sunkiai skiriamas, tarp jų „nėra griežtos ribos“ <...>. Iš viso šie klausimai „dar laukia išsamesnių tyrinėjimų“ (Sirtautas 1978: 16). Ši problema darėsi ypač akivaizdi, pasiskaičius užsienio literatūros: „Kai iš viso nevartojamas šliejimo terminas (o tik valdymas) [nuoroda į čekų ir vokiečių darbus], tada, žinoma, šios diferencijavimo problemos neiškyla. Gal būtų geriau tarpinius atvejus vadinti šliejamuoju valdymu arba ieškoti kitokių sprendimo būdų“ (Sirtautas 1978: 17). Tačiau siūlyti atsisakyti skirti šliejimą autorius nedrįso. Sintaksinių ryšių ir jų reiškimo būdų neskyrimas, suplakimas į viena lėmė ir daromas išvadas. „V [veiksny] ir T [tariny] yra, galima sakyti, lygiaverčiai. Nors sakinyje didesnis vaidmuo paprastai tenka tariniui <...>, tačiau ir vienas V kartais gali sudaryti gramatinį sakinio centrą, be to, V dažnai lemia tarinio formas. Laikyti veiksny priklausomą nuo T, degraduoti jį iki kitų aktantų vaidmens – ne tik kad nėra pagrindo, to ir neverta daryti, nenorint iškreipti sakinio struktūros objektyvios analizės“ (Sirtautas 1978: 84). Kaip matyti, daugiametis tiriamasis dalykas – veiksnio ir tarinio sintaksinis ryšys – kreipė autoriaus mąstymą į jo išskirtinumą, veiksnio vaidmens sakinyje perdėtą iškėlimą. Kažin ar tai galima laikyti „objektyvia analize“, juo labiau kad kalbama apie tokį nuo išankstinių teorinių pažiūrų priklausomą reiškinį kaip sakinio struktūra.

Vytauto Sirtauto ir Česio Grendos parengtame sintaksės vadovėlyje aukštosioms mokykloms *Lietuvių kalbos sintaksė* (1988) taip pat skiriami trys žodžių prijungimo būdai, tik iš anksto nurodomas jų skyrimo pagrindas: „Pagal tai, kokiomis priemonėmis vienas žodis prijungiamas prie kito“ (Sirtautas, Grenda 1988: 37). Deja, šio pagrindo, apibrėžiant derinimą, valdymą ir šliejimą, nuosekliai nesilaikoma, plg.: „Derinimas – tai toks prijungiamasis ryšys, kur, kintant pagrindinio žodžio formai, atitinkamai kinta ir priklausomojo žodžio forma“ (Sirtautas, Grenda 1988: 38); „Valdymas – tai toks prijungiamojo ryšio tipas, kur vienas žodis rei-

kalauja kito žodžio atitinkamos formos“ (Sirtautas, Grenda 1988: 39); „Šliejimu laikomas toks prijungimo būdas, kur prie pagrindinio žodžio prijungiamas kita žodis be jokių gramatinių priemonių, tik pagal prasmę“ (Sirtautas, Grenda 1988: 41). Šiuose apibrėžimuose gramatikos lygmuo (*žodžių formos*) sumišęs su semantikos lygmeniu (*reikalauja; pagal prasmę*). Valdymas apibrėžtas per plačiai (reikalauja formos, o ne linksnio formos).

Toliau aptariama pora sudėtingesnių atvejų, kai žodžiai sakinyje esti susiję dvejopais sintaksiniais ryšiais. Pirmuoju atveju tarp kai kurių veiksmažodžių (*laikyti, paskirti, išrinkti* ir kt.) valdomų kelių žodžių (pvz.: *išrinkti jį pirmininku, paskirti ją seniūne, laikyti jį blogu, laikyti ją bloga*) įžiūrimas „formalus tarpinis ryšys“ – jie derinami gimine ir skaičiumi, kuriuos lemia „objekto galininko pozicijoje einančio daiktavardžio (ar daiktavardiškojo įvardžio) semantinėje struktūroje esantys požymiai“, žinoma, tais atvejais, kai įnagininku eina daiktavardžiai (ar daiktavardiškieji įvardžiai), turintys lyties reikšmės skirtybes (Sirtautas, Grenda 1988: 42). Antruoju atveju atkreipiamas dėmesys į tarininių pažyminių derinimą su veiksmiu ir priešlijimą prie tarinio. Be to, „[D]alyvio ir pusdalyvio giminę čia lemia ne tik veiksmiu einančio daiktavardžio (ar daiktavardiškojo įvardžio) gramatinės ypatybės (giminė, skaičius, linksnis), bet ir jo semantinė struktūra, pvz., sakinio *Tas kiaulė nė dėkui nepasakęs išėjo* daiktavardis *kiaulė* turi reikšmę „vyriškas asmuo“, todėl lemia ir dalyvio giminę (*nepasakęs*)“ (Sirtautas, Grenda 1988: 42–43).

Veiksno ir tarinio sintaksinis ryšys aptariamas atskirai, jis vadovėlyje ir vadinamas kitu terminu – predikatiniais santykiais. Netgi įspėjama: „Kartais be reikalo sutapatinami veiksnio tarinio santykiai su derinimu, kuris, žinoma, irgi yra vienas iš tų santykių rodiklių. Be to, neretai pagrindinių sakinio dalių derinimas (koreliacija, abipusis ryšys) painiojama su pažyminio derinimu (vienpusiu ryšiu)“ (Sirtautas, Grenda 1988: 86). Pastebima, kad „[S]intaksiniai santykiai nėra ekspllicitiniai (akivaizdūs), juos dažnai tegalima atskleisti netiesioginiais metodais“ (Sirtautas, Grenda 1988: 85–86). Dar viena veiksnio ir tarinio ryšių ypatybė pastebima, lyginant sakinius su vienaarūšiais veiksniais, pvz.: *Uogos nupirktos. Grybai ir uogos nupirkti. Grybai, uogos ir visa kita nupirkta*. Tokie sakiniai, autorių nuomone, „akivaizdžiai rodo, kad veiksnio sudėties komponentai lemia tarinio formas (ir kuri giminės forma yra dominuojanti). Taigi tarinys tiesiogiai priklauso nuo veiksnio“ (Sirtautas, Grenda 1988: 85–86). Priminus veiksnio ir tarinio formų koreliaciją tokiuose sakiniuose, kaip *Daugelis gamyklų buvusios rentabilios, Daugelis fabrių buvę rentabilūs*, „iš kur neabejotinai matyti

pagrindinių sakinio dalių abipusis ryšys“, daroma išvada, kad „[V]eiksnį netikslu laikyti tik priklausomuoju (ar „nepriklausomuoju“) tarinio aktantu“ (Sirtautas, Grenda 1988: 85–86).

3. SINTAKSINIAI RYŠIAI KAIP ŽODŽIŲ JUNGINIŲ SUDAROMASIS PAMATAS

Susidomėjimas žodžių junginių tema į lietuvių kalbotyrą okupacijos sąlygomis atėjo daugiausia per rusų kalbotyrą. Būtent iš rusų kalbos gramatikos darbų šiame straipsnyje jau apžvelgtais B. Kalinausko (1954, 1961 ir 1963) straipsniais daugelis sąvokų, terminų ir klasifikacijų buvo perkelta į lietuvių kalbotyrą. Sintaksiniai ryšiai juose aptarti kaip sudaromasis žodžių junginių pamatas. Žodžių junginius trumpai apibūdino ir į vientisinius bei sudėtinius *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksėje* (1963) su-skirstė J. Balkevičius.

Broniaus Kalinausko parengtoje mokomojoje priemonėje *Lietuvių kalbos žodžių junginių sintaksė* (1972) dar patikslinta sintaksinių ryšių klasifikacija. Prie ankstesniuose darbuose paskelbto sintaksinių ryšių aprašo autorius pridėjo tolesnį valdymo skirstymą „pagal semantiką, t. y. pagal valdomojo žodžio semantinius ryšius su jį valdančiu žodžiu“ (Kalinauskas 1972: 3). Remiantis šiuo kriterijumi, valdymas skirstomas į „stiprųjį, kai kurių nors vardažodžių linksniai vieni ar su prielinksniais valdantiesiems žodžiams pagal reikšmę yra būtini, labiausiai įprasti, dažniausiai vartojami, kai, pasakius valdantį žodį, pirmiausia kyla asociacija su tuo linksniu ar prielinksnine konstrukcija“ (Kalinauskas 1972: 3) ir „silpnąjį, kai, pasakius valdantįjį žodį, nebūtinai iškyla mūsų sąmonėje asociacijos su kuriuo linksniu ar kuria prielinksnine konstrukcija, t. y. kai tiems valdantiems žodžiams tie linksniai ar tos prielinksninės konstrukcijos pagal reikšmę nėra būtinos, yra tik antraeilės“ (Kalinauskas 1972: 4). Skirstymas į stiprųjį ir silpnąjį valdymą remiasi žodžių semantiniais santykiais ir jų psichologiniu suvokimu. Silpnasis valdymas semantikos santykių požiūriu jau nėra valdymas, nes priklausomasis žodis nėra reikalaujamas. Skirti šią valdymo atmainą greičiausiai paskatino išoriškai panaši raiška, plg.: *jaučiu vasarą* ir *gražu vasarą* (galininkas pirmuoju atveju yra gramatinis, o antruoju – semantinis linksnis). Matyt, suvokdamas įvedęs naujovę, autorius prideda pastabą: „Kai kurie kalbininkai mūsų vadinamą silpnąjį valdymą laiko linksnių ar prielinksninių konstrukcijų prišliejimu, nes valdomieji žodžiai

čia jau neatsako į linksnio klausimus, o į aplinkybėms ar pažyminiui būdingus klausimus“ (Kalinauskas 1972: 4). Tai rodo, kad semantinis (sintaksinis) ir formalusis skirstymo kriterijai yra nesutinkami. Kadangi pasirinkta skirstyti pagal semantiką, tai „valdomojo žodžio semantiniai ryšiai su jį valdančiu žodžiu“ visais atvejais yra panašūs (valdomasis žodis yra valdomas) ir skirstymas šiuo pagrindu neįmanomas. Išeitų, kad teisūs tie „kai kurie kalbininkai“, kurie „silpnojo valdymo“ atvejus laikė šliejimu. Prišliejimo samprata ir skirstymas vadovėlyje beveik nesiskiria nuo pateikto anksčiau išėjusiame straipsnyje (Kalinauskas 1972: 4).

Taigi, trinario sintaksinių ryšių skirstymo pirmeivio darbuose randame ir daugumą smulkesnių jų skirtybių (stiprusis ir silpnasis, tiesioginis ir netiesioginis valdymas, pilnasis ir nepilnasis derinimas, pilnasis ir dalinis prišliejimas), greičiausiai perimtų iš rusų kalbotyros, vėlesniuose sovietiniuose sintaksės darbuose kėlusią nemažą ginčų. Skirstant sintaksinius ryšius, B. Kalinausko remiamasi keliais kriterijais: reikšme, morfologine raiška, priklausymu kalbos daliai. Iškyla neįveikiama silpnojo valdymo (o iš esmės, apskritai valdymo) ir prišliejimo skyrimo problema, susijusi su rėminimusi reikšmės lygmeniu.

Vito Labučio mokomosios priemonės *Žodžių junginių problemos* (1976) skyriuje *Žodžių ryšių reiškimo būdai* skiriamos jau keturios žodžių ryšių rūšys: derinimas, valdymas, šliejimas ir formų koordinavimas.

Kaip matyti, derinimą ir formų koordinavimą V. Labutis laiko skirtinomis sintaksinių ryšių rūšimis. Jos visų pirma skiriasi siejamų žodžių taikomų kategorijų savarankiškumu (turima omeny, kad derinamos būdvardiškųjų žodžių kategorijos yra nesavarankiškos, o atitinkamos veiksmažodžių kategorijos – savarankiškos): „Žodžių derinimas – tai nesavarankiškas kategorijas turinčių žodžių formų pritaikymas prie kitų žodžių formų“ (Labutis 1976: 29), o „[Ž]odžių formų koordinavimas – tai savarankiškas kategorijas turinčių žodžių galimas (bet ne būtinas) abipusis formų taikymas“ (Labutis 1976: 31). Be to, iš apibrėžimų matyti, kad derinimas yra vienpusis priklausomasis ryšys, o formų koordinavimas – abipusis. Skliaustuose nurodyta, kad formų koordinavimas yra galimas, bet nebūtinai sintaksinis ryšys. Šios pastabos nėra prie derinimo, tik pasakyta, kad „[D]erinimas nėra visiškas formų supanašinimas, o tik parinkimas pagal daiktavardiškojo žodžio formas“ (Labutis 1976: 29).

V. Labučio gerai užčiuoptas sąlyginis derinimo pobūdis, nors tik sakinyje atliekamo vaidmens požiūriu: „Derinimas parodo, su kuriuo žodžiu būdvardiškasis žodis susijęs, bet nieko nesako apie ryšio turinį: derinama-

sis žodis gali būti pažymins, vardinė tarinio dalis ir net aplinkybė“ (Labutis 1976: 29). Žodžių formų koordinavimo skiriamos dvi atmainos: ne tik veiksmu ir tariniu einančių žodžių, bet ir apoziciniu ryšiu susijusių daiktavardžių formų koordinavimas (Labutis 1976: 31). Valdymo apibrėžimas nedaug skiriasi nuo apibrėžimų, pateiktų kitų autorių: „Žodžių valdymas – tai daiktavardiškojo žodžio linksnio parinkimas tam tikrai sintaksinei ir semantinei funkcijai pagal kito žodžio reikšmę ar kokį kitokį semantinį elementą“ (Labutis 1976: 33). Tik sintaksinis ir semantinis žodžių ryšys gerai skiriamas nuo jo reiškimo linksnio forma. Nedaug skiriasi ir šliejimo apibrėžimas: „Žodžių šliejimas – tai žodžių ryšių reiškimo būdas, kur ryšį rodo tik siejamųjų žodžių reikšmės, nepadedamos jokios formos“ (Labutis 1976: 37).

Tais pačiais metais išėjusiame sintakse skirtame *Lietuvių kalbos gramatikos trečiajame tome* (1976), redaguotame Kazio Ulvydo, Vytauto Ambrazo ir Adelės Valeckienės, sintaksiniai ryšiai taip pat nagrinėjami žodžių junginių skyriuje, kaip jų esminė sudaromoji ypatybė. Smulkesnės jų rūšys aptariamos nagrinėjant prijungiamuosius žodžių junginius. Įvadinę žodžių junginių skyriaus dalį *Sintaksiniai žodžių junginiai* parašė A. Valeckienė. Skiriamos (kaip rašoma, dažniausiai) trys prijungiamųjų žodžių junginių sintaksinių ryšių atmainos: derinimas, valdymas ir šliejimas. Jų skyrimas „iš esmės priklauso nuo pagrindinio [žodžių junginio] dėmens leksinių bei gramatinių ypatybių“ (LKG 1976: 11).

Derinimas apibrėžiamas, remiantis priklausomojo žodžio pavidalo gramatiniu sutapimu su pagrindiniu žodžiu: „Derinimu vadinamas priklausomojo dėmens formos prisiderinimas prie pagrindinio dėmens formos. Derinimo būdu jungiami tokie žodžiai, kurie turi tas pačias gramatines kategorijas: giminę, skaičių ir linksnį“ (LKG 1976: 11). Kalbama ir apie dviejų daiktavardžių derinimą: „Derinimo būdu sudaromi junginiai iš dviejų daiktavardžių, pvz.: *rašytoja Žemaitė, sūnus Petras*. Jie derinami linksniu, skaičiumi, dažnai ir gimine.“ Vis dėl pripažįstamas daiktavardžių derinimo savitumas: „Tačiau dviejų daiktavardžių derinimas yra truputį kitoks, negu būdvardžio derinimas su daiktavardžiu. Du suderinti daiktavardžiai tik savo reikšme vienas yra subordinuotas kitam, o sintaksiškai, galima sakyti, ne priklauso, bet koreliuoja vienas su kitu: jie galimi tokioje pat pozicijoje ir vienas be kito, plg.: *Sūnus Petras atėjo* ir *Sūnus atėjo, Petras atėjo*. Dėl to dviejų suderintų daiktavardžių ryšys kartais vadinamas koreliacija ir yra artimesnis sujungimui, negu prijungimui“ (LKG 1976: 11). Čia abejonių kelia reikšminė daiktavardžių subordinacija, juo labiau kad ir jų referencija (žymimas dalykas) yra ta

pati. Reikšmės lygmenyje tas pats dalykas skirtingų daiktavardžių pavadinamas skirtingais atžvilgiais (giminystės santykio nuoroda ir jam priskirtas tikrinis vardas). Galima spėti, kad referentų pagal giminystės santykį (sūnų) aibė kalbėtojo atžvilgiu yra mažesnė nei atitinkamu tikriniu vardu pavadintų (nors dažniau, ko gero, būna priešingai). Vis dėlto šiuo atveju tikrinis vardas, atrodo, žymi ne visus galimus juo pavadintus referentus, o tik tokius, kurie susiję su kalbėtoju, taigi patikslina pirmojo daiktavardžio nuorodą.

Panaši koreliacija įžvelgiama tarp nežymimųjų įvardžių *kažkas*, *kas nors* ir kt. (*kažkas svetimas*) ir būdvardžių vyriškosios giminės formų bei neapibrėžiamųjų įvardžių *kas*, *kažkas*, *kažin kas*, *kas nors*, *viskas*, *šis tas* ir kt. (*kažkas nauja*, *kažką nauja*) vardininko bei galininko ir bevardės giminės būdvardžių: „Būdvardis tik semantiškai yra subordinuotas nežymimajam įvardžiui. Jis labiau sukonkretina įvardžio reiškiamą platesnę sąvoką. Sintaksiškai šios rūšies junginiuose būdvardis yra beveik tiek pat savarankiškas, kaip daiktavardis. Jis čia panašus į sudaiktavardėjusį būdvardį“ (LKG 1976: 11–12). Dėl semantinės subordinacijos čia, atrodo, klystama. Junginių *kažkas svetimas* ir *kažkas nauja* reikšmės atžvilgiu „sunkesnis“, taigi ir pagrindinis narys, matyt, yra konkrečios reikšmės būdvardis, o ne neapibrėžtos reikšmės (ir referencijos) įvardis.

Derinimo sintaksiniam ryšiui, atrodo, priešinami valdymo ir šliejimo sintaksiniai ryšiai (kartu paimti). Pastariesiems bendra tai, kad juos „daugeliu atvejų padeda atskirti priklausomojo dėmens forma“. Mat „valdymu dažnai laikomas toks ryšys, kai prie pagrindinio dėmens prisijungia netiesioginis daiktavardžių linksnis arba prielinksninė konstrukcija, o šliejimu – toks ryšys, kai prie pagrindinio dėmens prisijungia nelinksniuojamoji forma“ (LKG 1976: 12). Vis dėlto pabrėžiama, kad „priklausomojo dėmens morfologinė forma ne visada padeda tiksliai išskirti žodžių sintaksinius ryšius. Pavyzdžiui, *ši rytą lijo* ir *šįryt lijo* reiškia tuos pačius sintaksinius santykius, o priklausomojo dėmens morfologinė forma skirtinga. Tas pats dėl *noriu miego* ir *noriu miegoti*“ (LKG 1976: 12). Čia matome polinkį valdymą nuo šliejimo skirti vien pagal priklausomojo žodžio pavidalą, tačiau toks skyrimo pagrindas autorės paneigiamas. Iš duotų pavyzdžių aiškėja, kad greičiausiai svarbesniais laikomi reikšminiai junginio žodžių santykiai.

Valdymas apibrėžiamas kaip ryšys, „kai pagrindinis dėmuo reikalauja tam tikros priklausomojo dėmens formos (priklausomasis dėmuo formaliai yra apibrėžtas pagrindinio dėmens)“ (LKG 1976: 12). Matyti, kad apibrėžimo pagrindu imamas formalus priklausymas arba žodžio formos priklausymas, t. y. toks priklausymas, kuris yra žymimas žodžio forma – linksniu

arba prielinksnine fraze. Pats priklausymas čia, atrodo, suvokiamas sintaksiškai, o ne semantiškai (ryšys skiriamas žodžių junginių skyriuje). Pagal valdymo stiprumą ar nuo reikšmės priklausomą būtinumą skiriamas būtinas (arba stiprusis) ir nebūtinas (arba silpnasis) valdymas (LKG 1976: 12). Tačiau iš karto nurodoma, kad jų ribos neryškios, visada būna pereinamųjų atvejų. Silpnai valdomi veiksmažodžių leksinei reikšmei papildyti nebūtinai konkretieji linksniai, kiekį, išskyrimą, lyginimą ir kt. reiškiančios prielinksninės frazės (LKG 1976: 13). Šiuo atveju gramatikoje, kaip ir B. Kalinausko darbuose, nueita ydingu keliu, pasiduota formalios raiškos (linksnų) įtaigai. Kalbama ir apie kompleksinį, arba laipsnišką, valdymą, kai „vieno linksnio buvimas prie veiksmažodžio tarsi sąlygoja kito linksnio buvimą prie to paties veiksmažodžio“, pvz., *drožia lazda vaikui* (LKG 1976: 13–14). Tai klaidingas sintaksinių ryšių ir jų raiškos aiškinimas: abu daiktavardžiai semantiškai ir sintaksiškai priklausomi nuo veiksmažodžio, o jų raiška viena nuo kitos nepriklauso.

Šliejimu vadinamas ryšys, kai „priklausomasis dėmuo prisijungia prie pagrindinio, pastarojo nereikalaujamas; jis formaliai neapibrėžtas, tik logiškai siejamas su pagrindiniu dėmeniu“ (LKG 1976: 12). Apibrėžiant remiamasi ne tik formalia sintaksinio ryšio raiška, bet ir semantine (logine) junginio dėmenų sąsaja. Tai šio ryšio apibrėžimui nauja.

4. ABIEJŲ KRYPTIŲ SULIEJIMO APRAIŠKOS

Daugiausia Lietuvių kalbos ir literatūros instituto mokslininkų parašytoje ir V. Ambrazo redaguotoje vienatomėje **lietuvių kalbos gramatikoje rusų kalba** *Grammatika litovskogo jazyka* (1985) daug vietos skiriama žodžių junginiams aprašyti, tačiau joje daugiau dėmesio skirta, ypač aprašant vientisinio sakinio sandarą, ir sakinio dalims. Šioje gramatikoje skiriamos trys sintaksinių ryšių atmainos: prijungimas, tarpusavio sąsaja ir sujungimas (GLJ 1985: 417). Pagal sintaksinio ryšio tipą suskirstyti ir žodžių junginiai. Prijungimo atmainos skiriamos prijungiamųjų junginių skyriuje.

Derinimu vadinamas priklausomojo junginio nario formos sutaikymas (*upodoblenie*) su pagrindinio nario forma (GLJ 1985: 422). Priedėlio koordinacija su pagrindiniu žodžiu laikoma ypatinga derinimo atmaina, taip pat ir nežymimųjų įvardžių santykis su vyriškosios arba niekatrosios giminės būdvardžiais ir dalyviais (GLJ 1985: 422). Valdymu laikomas kitokios nei pagrindinio žodžio priklausomojo žodžio kaitomosios formos parinkimas, atsižvelgiant į pagrindinio žodžio leksines ir gramatines savybes (GLJ 1985: 422).

Skiriamas prielinksninis ir neprielinksninis, stiprusis ir silpnasis valdymas. Valdymas laikomas stipriuoju, kai išreiškia būtinąją (žodžių tarpusavio), o silpnuoju – nebūtinąją, dažniausiai adverbialinį, ryšį (GLJ 1985: 422–423). Valdomu laikomas ir atributinis kilmininkas, pvz.: *darbo žmogus, miško paukštis* (GLJ 1985: 423). Šliejimu vadinama prijungiamojo sintaksinio ryšio atmaina, nereiškia priklausomojo žodžio kaitomosiomis formomis (GLJ 1985: 423). Šliejimu dažniausiai reiškiami adverbialiniai semantiniai santykiai. Kai kuriems veiksmažodžiams būdingas stiprusis šliejimas, pvz.: *pradėjo dirbti, noriu skaityti, buvo čia, atrodė gražiai, elkis vyriškai*. Tokie žodžių junginiai išreiškia objektinius ir kompletyvinius semantinius santykius (GLJ 1985: 424).

Programiniame **V. Ambrazo straipsnyje *Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai* (1986)**, parengtame apibendrinant rusiškos lietuvių kalbos gramatikos rašymo patirtį, apžvelgti svarbiausi sakinio sintaksinės ir semantinės sandaros dalykai. Įvade autoriaus labai teisingai pabrėžta, kad lietuvių kalbos sintaksės tyrinėtojų darbuose „reikėtų stengtis kuo aiškiau apibrėžti ir vienu pagrindu skirti bent svarbiausias formas ir semantikos lygmenų kategorijas“ (Ambrazas 1986: 4). Tačiau jau ir šioje citatoje matyti pagrindinis straipsnio trūkumas – siekiant patikslinti kai kurias esmines lietuvių kalbininkų vartojamas sintaksės ir semantikos sąvokas, pati sintaksinė kalbos sandara nuolat painiojama su morfologiniu raiškos lygmeniu. Pacituotame teiginyje vietoj „formas“ (t. y. morfologijos) lygmens autoriaus greičiausiai turėtas omenyje sintaksės lygmuo arba sintaksė (kaip ir morfologija) suvokta kaip kalbos raiškos lygmuo.

V. Ambrazas sintaksinius ryšius visų pirma skirsto į prijungiamuosius, sujungiamuosius ir tarpusavio priklausymo, arba sąsajos (Ambrazas 1986: 7). Pastarieji skiriasi nuo dviejų pirmųjų tuo, kad yra abipusiai. Tipiškais atvejais jie reiškiami formų koordinavimu (Ambrazas 1986: 7). Ryškiausias tokio tarpusavio priklausymo pavyzdys esanti veiksmažodžio sąsaja su daiktavardžio ar įvardžio vardininku (būtent!): ši vardininko forma priklausanči nuo veiksmažodžio, tačiau ji „savo ruožtu lemia veiksmažodžio skaičiaus formą“ (Ambrazas 1986: 7). Šis ir kiti tarpusavio sąsajos ryšio turintys pagrįsti pavyzdžiai (asmenuojamosios veiksmažodžio formos ir veiksmu einančio vardažodinio nario, jungtimi einančios veiksmažodžio *būti* asmens formos ir su ja siejamų vardažodžių formų, net vardininko vietoje einančių nekaitomų veiksmažodžio formų ir tariniu einančių veiksmažodžių) akivaizdžiai suplaka sintaksinį priklausymo ryšį ir jo morfologinę raišką. V. Ambrazo žinota, kad „tarpusavio priklausymo ryšių klausimas“ gali būti sprendžiamas kitaip, jo apžvelgiami įvairūs tokio sprendimo būdai (kai kurie jų prikišamai rodo, kad vadinama-

sis „abipusis“ ryšys yra skirtingų lygmenų), tačiau pasirinktas „lietuviškasis“ dalyko sprendimo būdas, nes „abipusio narių ryšio sintaksinis pobūdis yra gana aiškus“ (Ambrazas 1986: 10).

Sintaksės ir morfologijos lygmenų neskyrimas taip pat aiškiai matyti ir iš prijungiamojo ryšio skirstymo. Jo (t. y. sintaksinio reiškinio) atmainos skiriamos pagal formaliąją (t. y. morfologinę) raišką. Išvadose tai pasakyta dar aiškiau: „Sintaksiniai ryšiai formaliai realizuojami derinimu bei koordinavimu, valdymu ir šliejimu“ (Ambrazas 1986: 35). Išeitų, kad išvardytos sintaksiniu ryšių atmainos yra morfologiniai reiškiniai... Raiškos pagrindu skiriamos trys tradicinėmis tapusios prijungimo atmainos: derinimas, valdymas ir šliejimas (Ambrazas 1986: 7).

Derinimu vadinamas „prijungtosios žodžių formos pritaikymas prie pagrindinės pagal morfologinę kategoriją“ (Ambrazas 1986: 8). Jau pats apibrėžimo žodis *pritaikymas* neišreiškia sintaksinio reiškinio pobūdžio. Apibrėžimas akivaizdžiai rodo morfosintaksinį (t. y. morfologinėmis formomis reiškiamą sintaksinės prigimties) reiškinio pobūdį, kuris niekaip negali būti vadinamas grynai sintaksiniu. Savarankiškas gramatinės kategorijas turinčių daiktavardžių derinimas, vadinamas koordinavimu, V. Ambrazo nuomone, neturėtų būti kliūtis jį laikyti tam tikru derinimo porūšiu (Ambrazas 1986: 8). Valdymu vadinamas „prijungtojo žodžio kaitomos formos <...> parinkimas, priklausantis nuo pagrindinio žodžio junglumo ir gramatinių ypatybių“ (Ambrazas 1986: 8). Vėlgi žodis *parinkimas* kažin ar tinka reiškinio sintaksinei prigimčiai reikšti, tačiau apibrėžimu ir nesiekama likti sintaksės lygmenyje – drąsiai einama į morfologiją (*žodžio kaitoma forma*), tarsi ji su sintakse sudarytų vieną kalbos sandaros ir jos nagrinėjimo lygmenį. Šliejimu vadinamas „prijungimas, neišreikštas žodžių kaitybinėmis fleksijomis“ (Ambrazas 1986: 8). Šiame apibrėžime morfologijos ir sintaksės lygmenys aiškiai skiriami. Tačiau juo nieko nepasakoma apie sintaksinį šios ryšio atmainos pobūdį. Kuo šliejimas skiriasi nuo nekaitomųjų veiksmažodžio formų tarpusavio priklausymo ryšio su tariniu einančiu veiksmažodžiu (*gyventi pakyrėjo*)? Dar daugiau abejonių kelia „stipriojo šliejimo“ porūšio skyrimas. Jam priskiriami „nepilnareikšmių“ veiksmažodžių ir bendraties ryšiai: *liovėsi dirbti, bandžiau grįžti, galiu valgyti* (Ambrazas 1986: 9). Kuo sintaksinis šių žodžių ryšio pobūdis skiriasi nuo valdymo (plg.: *noriu vakarienės* ir *noriu valgyti*)?

Vis dėlto šiuo straipsniu pavyko (morfo)sintaksinį sakinio nagrinėjimo lygmenį atskirti nuo semantinio. Tačiau apibrėžiant ir skirstant pačias sintaksės sąvokas daugeliu atvejų nepavyko išgryninti jų sintaksinės prigimties, sintaksės lygmuo buvo suplaktas su morfologijos lygmeniu.

APIBENDRINIMAS

Iš pradžių mokyklinė gramatika ir okupacijos sąlygomis tęsė Nepriklausomos Lietuvos sintaksės tradiciją ir skyrė tik dvi prijungiamojo ryšio atmainas – derinimą ir valdymą. Paradoksalu, kad ši tradicija buvo tęsiama sovietų okupacinio režimo ideologo J. Žiugždos darbais. Nuo 1964 m., kai J. Žiugždai į pagalbą atėjo Švietimo ministerijoje dirbęs P. Gailiūnas, mokyklai buvo pritaikytas mokslinės gramatikos iš rusų kalbotyros jau perimtas trinaris prijungiamojo ryšio skaidymo modelis – derinimas, valdymas ir šliejimas. J. Žiugždai priklauso trijų valdymo rūšių – tiesioginio, šalutinio ir netiesioginio – skyrimas, taip pat greičiausiai perimtas iš rusų kalbotyros.

Trinarį rusų kalbos prijungiamojo ryšio skirstymo modelį 6-uoju dešimtmėčiu ir 7-ojo dešimtmečio pradžioje į lietuvių kalbotyrą perkėlė ir terminiją parinko daugiausia B. Kalinauskas. Iš jo arba tiesiogiai iš rusų kalbos šį modelį perėmė ir vidurinėms mokykloms pritaikė P. Gailiūnas, o aukštosioms – J. Balkevičius (pastarasis galbūt ir per latvių kalbotyrą). Toks prijungiamojo ryšio skirstymas tapo lietuvių kalbotyros savastimi, joje įsitvirtinęs gyvavo visą okupacijos laikotarpį. Šis modelis mokyklose ir mokslo darbuose tebevyrauja ir iki šiol...

B. Kalinausko darbuose pirmą kartą randame ir daugelį sintaksinių ryšių atmainų skirtybių (pilnasis ir nepilnasis derinimas, stiprusis ir silpnasis valdymas, pilnasis ir dalinis priešliejimas), taip pat greičiausiai perimtų iš rusų gramatikos darbų, kurių nagrinėjimas vėlesniuose lietuvių sintaksės darbuose nemažai apibrėžė šios gramatikos srities svarstymų lauką.

Prijungiamieji sintaksiniai ryšiai nagrinėjamuoju laikotarpiu aprašyti dviejų krypčių sintaksės darbuose: apibūdinant sakinio dalis, kaip viena iš sakinio dalių ypatybių (J. Žiugždos, V. Sirtauto darbuose), ir nagrinėjant žodžių junginius, kaip jų sandaros pamatas (B. Kalinausko, J. Balkevičiaus, V. Labučio, A. Valeckienės darbuose). Tik 1985 m. išėjusioje lietuvių kalbos gramatikoje V. Ambrazo buvo aiškiau pasukta abiejų krypčių suliejimo kryptimi.

Visą nagrinėjamąjį laikotarpį sintaksiniai ryšiai neskirti nuo semantinių santykių, ypač tai akivaizdu apibrėžiant valdymo ryšį. Ir tik pačioje laikotarpio pabaigoje (programiniame V. Ambrazo straipsnyje) imta suvokti šiuos sintaksinių ryšių aprašo trūkumus, mėginta aiškiai skirti sintaksinius ir semantinius vienetus. Vis dėlto sintaksinis nagrinėjimo lygmuo ir toliau glaudžiai sietas su morfologiniu (raiškos) lygmeniu (derinama gimine, asmeniu, skaičiumi; valdomi linksniai), abu jie laikyti „paviršiniais“, raiškai priskirtiniais kalbos lygmenimis.

Derinimas jau XX a. pradžioje buvo suvokiamas kaip morfologinių formų taikymas, t. y. kaip raiškos, o ne semantikos ar sintaksės lygmens reiškiny. Vėliau juo imta vadinti ir sintaksinio prijungimo ryšio atmainą, nesigilinant į semantinius santykius, kuriuos šis ryšys perteikia. Iš esmės tokia daugialypė – iš pradžių į viena suplakant semantiką ir morfologiją, o vėliau dar ir sintaksę – jo samprata išliko visą XX amžių, o iš dalies jos tebesilaikoma ir šiandien.

Valdymas dar Nepriklausomoje Lietuvoje ir jos sintaksės mokslo tradicijas po karo tęsusiose mokyklinėse J. Žiugždos gramatikose apibrėžtas kaip žodžių semantinis santykis. Be to, semantinis šio ryšio pobūdis suplaktas su jo morfologine raiška. Toks požiūris vėliau buvo papildytas sintaksine šios ryšio atmainos interpretacija. Ankstyvuoju okupacijos laikotarpiu (iki pat akademinės *Lietuvių kalbos gramatikos* trečiojo tomo išleidimo – 1976 m.) valdymas ir derinimas sieti su iš Rusijos atėjusiu susidomėjimu žodžių junginiais kaip jų sandaros pamatu.

Sliejimas lietuvių kalbotyroje išskirtas (pirmą kartą – B. Kalinausko) kaip morfologijos priemonėmis nereiškiamas semantinis, turbūt ir sintaksinis, žodžių ryšys. Tad jis rėmėsi tik raiška, t. y. jos nebuvimu, o aiškaus sintaksinio turinio neturėjo. Sintaksiškai jo nebuvo galima griežtai atskirti nei nuo valdymo (kai priklausomasis žodis reiškiamas papildiniu einančia nekaitomąja lytimi), nei nuo derinimo (kai nekaitomoji lytis eina veiksmu) atvejų.

LITERATŪRA

- Ambrasas Vytautas 1986: Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 25: *Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai*, 4–44.
- Balkevičius Jonas 1963: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Valsitybinė politinė ir mokslinė literatūros leidykla.
- Dumašiūtė Zelma 1963: Dėl sakinio dalių ir jų tarpusavio santykių. – *Lietuvos TSR MA darbai. A serija* 2(15), 237–248.
- Gailiūnas Pranas, Žiugžda Juozas 1969: *Lietuvių kalbos gramatika. II dalis: Sintaksė*, 2-asis patais. leidimas, Kaunas: Šviesa.
- GLJ 1985: *Grammatika litovskogo jazyka*, vyr. red. V. Ambrasas, 1985: Vilnius: Mokslas.
- Judžentis Artūras 2020: Sintaksinis veiksnio ir tarinio ryšys: sampratos kaita. – *Bendrinė kalba* 93, 1–25. Prieiga internete: <http://journals.lki.lt/bendrinekalba/index>.
- Judžentis Artūras 2021: Prijungiamasis ryšys lietuvių sintaksės darbuose (XX a pirmoji pusė). – *Bendrinė kalba* 94, 1–15. Prieiga internete: <http://journals.lki.lt/bendrinekalba/index>.

- Kalinauskas Bronius 1954: Žodis ir žodžių grupės sakinyje. – *Tarybinė mokykla* 2, 17–25.
- Kalinauskas Bronius 1961: Žodžių junginys kaip sintaksės objektas. – *Tarybinė mokykla* 5, 31–39.
- Kalinauskas Bronius 1963: Žodžiai ir žodžių junginiai sakinyje. – *Kai kurie gramatikos ir stilistikos klausimai*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 3–23.
- Kalinauskas Bronius 1972: *Lietuvių kalbos žodžių junginių sintaksė*: mokymo priemonė, Vilnius.
- Labutis Vitas 1976: *Žodžių junginių problemos*, Vilnius: Vilniaus valstybinis universitetas.
- LKG 1976: *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas.
- Sirtautas Vytautas 1969 [2019]: *Veiksmažodinis tarinys dabartinėje lietuvių kalboje*, Šiauliai: Litera [*Bibliotheca actorum humanitaricorum universitatis Saulensis* 18].
- Sirtautas Vytautas 1972: Dėl derinimo sąvokos. – *Kalbotyra* 24(1), 108–110.
- Sirtautas Vytautas 1976a: Dėl veiksnio ir tarinio santykių. – *Kalbotyra* 27(1), 78–80.
- Sirtautas Vytautas 1976b: *Sakinio dalys. Problematika, pagrindinės sąvokos*, Šiauliai: Šiaulių K. Preikšo pedagoginis institutas.
- Sirtautas Vytautas 1978: *Pagrindinių sakinio dalių derinimas (Vientisinio sakinio gramatinės struktūros analizė)*, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba.
- Sirtautas Vytautas 1981: *Sakinio dalys. Problematika, pagrindinės sąvokos*, Kaunas: Šviesa.
- Sirtautas Vytautas, Grenda Česys 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Mokslas.
- Vaskelaitė Ramunė 2009: *Sintaksinių ryšių modeliai lietuvių kalbos sintaksėje*: humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas.
- Žiugžda Juozas 1945: *Lietuvių kalbos gramatika. II dalis: Sintaksė. Progimnazijoms ir gimnazijoms*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- Žiugžda Juozas 1954: *Lietuvių kalbos gramatika. II dalis: Sintaksė. Vidurinėms mokykloms*, 8-asis leidimas, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- Žiugžda Juozas 1960: *Lietuvių kalbos gramatika. II dalis: Sintaksė*, 14-asis leidimas, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.

Gauta 2022 03 20
Priimta 2022 10 17

Summary

The article analyses, how the types of subordination are described in the works on Lithuanian syntax, during the Soviet occupation, during the years between the middle of the 20th century and the end of eighties. The investigation opens with the *Grammar of the Lithuanian language* (1945) by Juozas Žiugžda and ends with the manual for higher schools *Syntax of the Lithuanian language* (1988) by Vytautas Sirtautas and Česys Grenda.

Initially, under conditions of occupation school grammar continued the traditions of syntax of independent Lithuania and distinguished only two variants of subordination – agreement and government. This tradition was continued in the works of the ideologue of the occupation regime Juozas Žiugžda. It was only when Pranas Gailiūnas came to Žiugžda's help that the three-variant model of subordination, which had already been adopted in scientific works from Russian linguistics, was applied to the school. Bronius Kalinauskas, a lecturer at the Pedagogical Institute, transferred the three-variant Russian syntax model to Lithuanian in the 1960s and early 1970s. Pranas Gailiūnas took over this model from him (or directly from the Russian linguistics) and applied it to secondary, and Jonas Balkevičius – to high school. In Kalinauskas' works we also find many differences in the types of subordination (full and partial agreement, strong and weak government, full and partial adjunction), that are most likely taken over from Russian linguistics. Their analysis in later works of Lithuanian syntax has largely defined the field of consideration in this area of grammar.

Subordinate syntactic relations were described in works on syntax of two directions during the considered period: as one of the characteristics of the parts of sentence (Žiugžda, Sirtautas), and as the structural basis of word groups (Kalinauskas, Balkevičius, Labutis and Valeckienė). Only in the *Grammar of the Lithuanian language*, edited by Vytautas Ambrazas (1985), was more clearly turned in the direction of merging both directions.

Throughout the considered period, syntactic relations were not distinguished from semantic relations (this is especially obvious when defining the relation of government). And only at the very end of the period (in the article of Vytautas Ambrazas) did these shortcomings of the description of syntactic relations begin to be realized, and an attempt was made to clearly distinguish between syntactic and semantic units. However, the syntactic level of analysis continues to be confused with the morphological (expression) level (agreeing in gender,

person, number; governed inflections), both of which are considered as surface levels of language.

Already at the beginning of the twentieth century agreement was perceived as the alignment of morphological forms, rather than semantics or syntax. Later, it became known as a variant of a syntactic subordination, without delving into the semantic relationships that this connection conveys. In essence, this multifaceted concept, first merging semantics and morphology, later on – and syntax, has survived throughout the twentieth century and in part continues to this day.

Government in independent Lithuania was defined as a semantic relationship, and in the first decades after the war it was generally perceived in a similar way. Nevertheless the semantic (later on and syntactic) nature of the relationship was fused to its morphological expression. At the early period of occupation, agreement and government were associated with the study of word groups, as they made the basis for their structure.

Adjunction (*šliejimas*) in Lithuanian linguistics was singled out as a semantic (later on and as a syntactic) relationship of words that is not expressed by means of morphology. So it was based on surface expression (or not-expression, exactly) only and didn't have any distinct syntactic content. The article analyses, how the types of subordination are described in the works on Lithuanian syntax during the years of Soviet occupation – approximately between the middle of the 20th century and the end of eighties. The investigation opens with the *Grammar of the Lithuanian language* (1945) by Juozas Žiugžda and ends with teaching aid for higher schools *Syntax of the Lithuanian language* (1988) by Vytautas Sirtautas and Česys Grenda.

Initially, under conditions of occupation school grammar continued the traditions of syntax of independent Lithuania and distinguished only two variants of subordination – agreement and government. This tradition was continued in the works of the ideologue of the occupation regime Juozas Žiugžda. It was only when Pranas Gailiūnas came to help for Žiugžda that the three-variant model of subordination, which had already been adopted in scientific works from Russian linguistics, was applied.

KEYWORDS: subordination, agreement, government, adjunction (*šliejimas*), Vytautas Ambrazas, Jonas Balkevičius, Pranas Gailiūnas, Zelma Dumašiūtė, Česys Grenda, Bronius Kalinauskas, Vitas Labutis, Vytautas Sirtautas, Juozas Žiugžda.

ARTŪRAS JUDŽENTIS

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Žygimantų g. 1, LT-01102 Vilnius

arturas.judzentis@gmail.com

ARTŪRAS JUDŽENTIS

PRIJUNGIAMASIS RYŠYS SOVIETŲ OKUPACIJOS LAIKŲ LIETUVIŲ SINTAKSĖS DARBUOSE

S a n t r a u k a

Straipsnyje apžvelgiama, kaip sovietų okupacijos laikais, maždaug nuo XX a. vidurio iki 9-ojo dešimtmečio galo, lietuvių sintaksės darbuose aprašomos prijungimo rūšys. Pradedama nuo Juozo Žiugždos *Lietuvių kalbos gramatikos* (1945), o baigiama Vytauto Sirtauto ir Česio Grendos parengta mokomąja priemone aukštosioms mokykloms *Lietuvių kalbos sintaksė* (1988).

Iš pradžių mokyklinė gramatika ir okupacijos sąlygomis tęsė Nepriklausomos Lietuvos sintaksės tradiciją ir skyrė tik dvi prijungiamojo ryšio atmainas – derinimą ir valdymą. Ši tradicija buvo tęsiama okupacinio režimo ideologo Juozo Žiugždos darbais. Tik kai J. Žiugždai į pagalbą atėjo Švietimo ministerijoje dirbęs Pranas Gailiūnas, mokyklai 1964 m. buvo pritaikytas mokslinės gramatikos iš rusų kalbotyros jau perimtas trinaris prijungiamojo ryšio skaidymo modelis. Trinarį rusų kalbos sintaksės modelį 6-uoju dešimtmečiu ir 7-ojo dešimtmečio pradžioje į lietuvių kalbą perkėlė ir terminiją parinko daugiausia Pedagoginio universiteto dėstytojas Bronius Kalinauskas. Iš jo (arba tiesiogiai iš rusų kalbos) šį modelį perėmė ir vidurinėms mokykloms pritaikė P. Gailiūnas, o aukštosioms – Jonas Balkevičius. B. Kalinausko darbuose randame ir daugelį sintaksinių ryšių atmainų skirtybių (pilnasis ir nepilnasis derinimas, stiprusis ir silpnasis valdymas, pilnasis ir dalinis priešliejimas), greičiausiai perimtų iš rusų kalbotyros, kurių nagrinėjimas vėlesniuose lietuvių sintaksės darbuose nemažai apibrėžė šios gramatikos srities svarstymų lauką.

Prijungiamieji sintaksiniai ryšiai nagrinėjamoju laikotarpiu aprašyti dviejų krypčių sintaksės darbuose: apibūdinant sakinio dalis, kaip viena iš jų ypatybių (J. Žiugždos, V. Sirtauto darbuose), ir nagrinėjant žodžių junginius, kaip jų sandaros pamatas (B. Kalinausko, J. Balkevičius, V. Labučio, A. Valeckienės darbuose). Tik 1985 m. išėjusioje lietuvių kalbos gramatikoje Vytauto Ambrazo buvo aiškiau pasukta abiejų krypčių suliejimo kryptimi.

Visą nagrinėjamąjį laikotarpį sintaksiniai ryšiai neskirti nuo semantinių santykių, ypač tai akivaizdu. apibrėžiant valdymo prijungiamąjį ryšį. Ir tik pačioje laikotarpio pabaigoje (programiniame V. Ambrazo straipsnyje) imta suvokti šiuos sintaksinių ryšių aprašo trūkumus, mėginta aiškiai skirti sintaksinius ir semantinius vienetus. Vis dėlto sintaksinis nagrinėjimo lygmuo ir toliau painiotas su morfologiniu (raiškos) lygmeniu (derinama gimine, asmeniu, skaičiumi; valdomi linksniai), abu jie laikyti „paviršiniais“; raiškai priskirtinai kalbos lygmenimis.

Derinimas jau XX a. pradžioje buvo suvokiamas kaip morfologinių formų sutaikymas, t. y. kaip raiškos, o ne semantikos ar sintaksės lygmens reiškiny.

Vėliau juo imta vadinti ir sintaksinio prijungimo ryšio atmainą, nesigilinant į semantinius santykius, kuriuos šis ryšys perteikia. Iš esmės tokia daugialypė – iš pradžių į vieną suplakant semantiką ir morfologiją, o vėliau dar ir sintaksę – jo samprata išliko visą XX amžių ir iš dalies tebesitęsia ir šiandien.

Valdymas dar Nepriklausomoje Lietuvoje ir jos sintaksės mokslo tradicijas po karo tęsusiose mokyklinėse J. Žiugždos gramatikose apibrėžtas kaip žodžių semantinis santykis. Be to, semantinis šio ryšio pobūdis buvo suplaktas su jo morfologine raiška. Toks požiūris vėliau buvo papildytas sintaksine šios ryšio atmainos interpretacija. Ankstyvuoju okupacijos laikotarpiu (iki pat akademinės *Lietuvių kalbos gramatikos* trečiojo tomo pasirodymo 1976 m.) valdymas ir derinimas sie-ti su iš Rusijos atėjusiu susidomėjimu žodžių junginiais kaip jų sandaros pamatu.

Šliejimas lietuvių kalbotyroje buvo išskirtas (pirmą kartą B. Kalinausko) kaip morfologijos priemonėmis nereiškiamas semantinis, vėliau – ir sintaksinis, žodžių ryšys. Tad jis rėmėsi tik raiška (jos nebuvimu), o aiškaus sintaksinio turinio neturėjo. Sintaksiškai jo nebuvo galima griežtai atskirti nei nuo valdymo (kai pri-klausomasis žodis reiškiamas papildiniu einančia nekaitomąja lytimi), nei nuo derinimo (kai nekaitomoji lytis eina veiksmu) atvejų.

ESMINIAI ŽODŽIAI: prijungimas, derinimas, valdymas, šliejimas, Vytautas Amb-razas, Jonas Balkevičius, Pranas Gailiūnas, Zelma Dumašiūtė, Česys Grenda, Bro-nius Kalinauskas, Vitas Labutis, Vytautas Sirtautas, Juozas Žiugžda.

ARTŪRAS JUDŽENTIS

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Žygimantų g. 1, LT-01102 Vilnius

arturas.judzentis@gmail.com